

Žmogaus teisių samprata

Žmogaus teisės gali būti suprantamos kaip asmens laisvės visuomenėje ir galimybės jas realizuoti. Žmogaus teises reglamentuoja teisė ir kitos socialinės normos. Vienas pagrindinių žmogaus teisių bruožų – jų visuotinumai, universalumas, nedalumas, jos yra viena kitą sąlygojančios, remiasi žmonių lygybės prieš įstatymus, lygiateisiškumo ir kitais principais. Žmogaus teisės pripažįstamos visiems asmenims nepriklausomai nuo jų individualių savybių.

Žmogaus teisių sąvoka labai susijusi su žmogaus orumo sąvoka. Žmogaus teisių doktrina yra grindžiama nuostata, kad visų žmonių orumas yra lygus, žmogaus teisių apsaugos tikslas – apginti žmogaus orumą. Šiuo požiūriu labai reikšminga visuomenės raidoje susiformavusi, Pasaulinėje konferencijoje žmogaus teisių klausimais Vienoje 1993 m. akcentuota nuostata, kad visos žmogaus teisės yra tarpusavyje susijusios, viena nuo kitos priklausomos ir nedalomos. Žmogaus teises būtų galima apibrėžti kaip moralės, elgesio normas, visuomenines vertybes, kurių tikslas – apsaugoti žmogaus orumą.

Teisės moksle nemažai yra diskutuojama dėl teisės ir laisvės sąvokų skirtingumo. Teisės požiūriu nėra didelio skirtumo tarp žmogaus teisės ir laisvės, nes laisvės – taip pat teisės, tik kitoje žmogaus funkcionavimo sferoje, į kurią valstybė negali kištis, pvz., minties laisvė.

Šiuolaikinė žmogaus teisių ir laisvių samprata susiformavo filosofijos ir dviejų teisės doktrinų – prigimtinės ir pozityviosios – raidoje. Prigimtinė teisės doktrina žvelgia į žmogaus teises kaip į neatskiriamas nuo individo teises, kurių ištakos – protas, Dievo valia, žmogaus prigimtis. Pozityvizmas žvelgia į žmogaus teises kaip į valstybės duotas, nustatytas įstatymais ar kitais teisės aktais. Šiuo metu retai pasitaiko grynyjų prigimtinės teisės ar pozityviosios teisės teorijų. Jungtinių Tautų Organizacijos (toliau – JTO) visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 1 straipsnyje formuluojama prigimtinė žmogaus teisių samprata: „Visi žmonės savo orumo ir teisių požiūriu gimsta laisvi ir lygūs. Jiems suteiktas protas ir sąžinė ir jie turi elgtis vienas su kitu kaip broliai”.

Žmogaus teisių terminas yra plačiai vartojamas, tačiau ne visi autoriai žmogaus teises traktuoja kaip nedalomas, apimančias pilietines, politines, ekonomines ir socialines. Kartais bandoma išskirti ir vadinamąsias pagrindines (basic rights) teises; taip klasifikuojant teises prie pagrindinių priskiriamos teisė į gyvybę ir laisvę. Pagal anksčiau minėtą žmogaus teisių nedalumo nuostatą ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės tiek pat svarbios kaip ir pilietinės ir politinės teisės.

Dabartinė žmogaus teisių sistema atspindi kelių šimtmečių filosofines ir teises idėjas. Visą žmogaus teisių evoliucijos laikotarpį buvo plėtojami trys svarbiausi žmogaus teisių aspektai – žmogaus vientisumas (integralumas), laisvė ir lygybė, pagarba kiekvieno žmogaus orumui. Šio proceso metu idealistiniai siekiai tapo ne tik kai kurių teisės aktų dalimi, atskirų valstybių teisinės sistemos komponentu, bet virto tarptautine žmogaus teisių apsaugos sistema.

Žmogaus teisių istorinė raida

Žmogaus teisių samprata istoriškai kito ir plėtėsi. Žmogaus teisių atsiradimo istorija siekia seniausius laikus – Senovės Graikijos ir Romos humanistines idėjas, judėjų, krikščionių etiką.

Vieni pirmųjų apie neatimamas teises prakalbo stoikai, išskyrę ius naturale ir ius gentium. Pagal ius naturale visi žmonės esą lygūs ir laisvi, o ius gentium – žemiškieji įstatymai – neleidžia pasireikšti tikrajai žmogaus prigimčiai. „Taigi stoikams „prigimtinės teisės“ – universalios, žmogui imanentiškos, tačiau įmanomos partirti tik pasitraukus nuo daiktiškojo pasaulio į save“. Prigimtinės teisės idėjos atsispindėjo ir žymių Romos teisininkų Cicerono, Ulpiano ir kitų darbuose.

Viduramžiais prigimtinių teisių idėją plėtojo Tomas Akvinietis. Viduramžiais teisių problemos svarstymas buvo susijęs su krikščioniškos filosofijos metodologine nuostata, kad visuomenės gerovė, bendrasis interesas žymiai pranoksta individualaus intereso svarbą.

Renesanso epochos filosofija praturtino žmogaus teises nauju turiniu. Žmogaus suverenumo suvokimas, jo nepriklausymas nuo monarcho valios tapo žmogaus teisių idėjų ištakomis. Prigimtinės teisės idėjos buvo interpretuojamos Th. Hobsseso, J. Locke'o, J. J. Rousseau, Ch. Montesquieu ir kitų darbuose. Prigimtinės teisės teorija teigė, kad egzistuoja pozityvioji teisė ir prigimtinė teisė. Žmogaus teisės iškeliamos virš valstybės, jos laikomos prigimtinėmis, neatsiejamomis nuo individo, ir valstybei nesuteikiama teisės jas kvestionuoti. Teisė grindžiama visuomeninės sutarties pagrindu prigimtinių teisių apsaugai įtvirtinti. Th. Hobssesas išplėtė prigimtinių teisių idėjos interpretaciją, į prigimtinių teisių sąrašą jis įtraukė teisingumą, bešališkumą, kuklumą, gailestingumą ir kt. Pasak jo, piliečiai gali atsisakyti monarcho, jei šis neužtikrina jų saugumo. J. Locke'as buvo vienas pirmųjų filosofų ir politikų, kuris suformulavo žmogaus teises kaip integralų politinės sistemos koncepcijos elementą. Pagal jo teoriją, žmonės yra individai, verti besąlygiškos pagarbos ir pasitikėjimo. Valstybė turi ne suteikti jiems teises, bet apsaugoti tas teises, kurie jie turi savaime kaip lygūs ir laisvi. Tarp jo pasekėjų buvo daug žymių mokslininkų, vienas garsiausių – J. J. Rousseau.

Vienu svarbiausių žmogaus teises deklaruojančiu dokumentu išlieka 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracija, kurioje įtvirtintos esminės prigimtinės žmogaus teisės – laisvė, lygybė, nuosavybės neliečiamybė ir kitos nuostatos, atspindinčios to meto žmogaus teisių sampratą. Nors ir kai kuriuose ankstesniuose teisės aktuose (tokie Anglijos teisės aktai, kaip 1215 m. Magna Charta, 1679 m. Habeas corpus act, 1689 m. Teisių bilis; 1776 m. Amerikos Nepriklausomybės deklaracija, 1787 m. JAV Konstitucijos pirmosios 10 pataisų (1789 m. Teisių bilis) ir kt. žmogaus teisėms buvo skirtas dėmesys, tačiau 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracija išlieka vienu svarbiausių žmogaus teises skelbiančiu aktu, nes joje suformuluotas reikšmingas žmogaus teisių katalogas. Šios deklaracijos nuostatos atsispindėjo daugelyje vėliau priimtų Europos valstybių konstitucijų ir tapo svarbiu konstitucinio reguliavimo komponentu.

Pasauliniai karai, parodę visišką žmogaus teisių nepaisymą ir didžiausius pažeidimus, inspiravo demokratines valstybes tartis dėl privalomų žmogaus teisių normų. 1919 m. įkurtos Tautų Sąjungos Statutas įtvirtino žmogaus orumo viršenybės principą prieš valstybės interesus daugelyje sričių, įskaitant globojamų teritorijų gyventojų teises, išklėlė tautinių mažumų apsaugos idėją. Po Antrojo pasaulinio karo vėl iškilo būtinybė sukurti pagrindus žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimui ir apsaugai. Šį siekį ėmėsi įgyvendinti 1945 m. įkurta JTO.

Žmogaus teisių istorinė raida Lietuvoje

Žmogaus teisių doktrina Lietuvoje formavosi kaip europinės žmogaus teisių kultūros dalis, grindžiama prigimtinių teisių nuostatomis. XVI a. pradžioje sukuriama teisinė žmogaus teisių samprata. Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) preambulėje nurodoma, kad Statutas skirtas visiems

pavaldiniams, kokio luomo jie bebūtų. 9 straipsnyje sakoma, kad visi turi būti teisiami pagal vieną rašytinę teisę. Taigi, nors nebuvo ir negalėjo būti visų lygybės prieš įstatymą, teisė, kaip ir visuomenė, vis dar buvo luominė, tačiau ir toks principas jau yra žingsnelis teisinės lygybės link. Interpretuojant Statuto 1 straipsnį galima būtų suformuluoti tokius principus: bausmę skiria tik teismas; rungiamasi teismo procese, procese turi dalyvauti abi ginčo šalys; nekaltumo prezumpcija, tik teismas nustato kaltę; kiekvienas atsako už savo veiksmus, nėra atsakomybės be kaltės (7 str.). Šis demokratiškas principas statute visiškai įgyvendintas nebuvo, kadangi dėl paveldimas žemes dėl tėvų išdavystės prarasdavo ir vaikai. Statuto trečiojo skyriaus 7 straipsnyje Lietuvos Didysis kunigaikštis įsipareigojo saugoti visų pavaldinių teises ir laisves. Šio skyriaus 8 straipsnyje deklaruota teisė laisvai išvykti iš kunigaikštystės, išskyrus priešų žemes. Kai kurių teisių užsieniečiams ribojimas Lietuvoje turbūt susiklostė istoriškai, nes šio skyriaus 3 straipsnyje nurodyta, kad svetimšaliams nebus duodamos žemės nuosavybės teisė. Statute ginamos moterų turtinės teisės, garbė. Ne visose kaimyninėse šalyse moterų teisėms buvo skirta tiek dėmesio. Šios svarbios žmogaus teisės Lietuvoje buvo skelbiamos jau XVI a. pradžioje.

Prigimtinės teisės vertybės buvo puoselėjamos Vilniaus universitete. Jame dėstyta prigimtinė teisė. 1795 m. J. Stroinovskis išleido knygą „Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas“. Jis tvirtino, kad kiekvienas žmogus iš prigimties yra laisvas ir nuo kitų nepriklausomas. Šalia prigimtinių laisvės ir lygybės teisių jis išskyrė ir žmogaus nepriklausomybę naudotis nuosavybe.

Istorija padarė lemiamą įtaką Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raidai – XVIII a. pabaigoje Lietuvą okupavo Rusijos imperija ir tik XX a. pradžioje (1918 m.) paskelbus nepriklausomybę vėl buvo galima savarankiškai kurti teisę.

1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija rėmėsi Vakaruose tuo metu populiarios liberalios filosofijos nuostatomis. Piliečių teisei padėčiai reglamentuoti buvo skirtas specialus skyrius „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“, jis yra tradicinis to meto konstitucinei doktrinai ir siejasi su 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos nuostatomis. Kitose Lietuvos konstitucijose taip pat tam tikra apimtimi buvo reglamentuojamos žmogaus teisės.

1940 m. ir vėlesnė Tarybų Sąjungos okupacija sutrikdė savarankišką teisės raidą. Tik atgavus nepriklausomybę 1990 m. žmogaus teisės sugrįžo į Lietuvą kaip Vakarų demokratinių valstybių patirtis.

Lietuva daugelį dešimtmečių nedalyvavo kuriant ir taikant tarptautines žmogaus teisių normas; atgavusi nepriklausomybę, ji turėjo integruoti daugelį tarptautinės teisės nuostatų į įvairias teisės, visų pirma konstitucinės teisės, sritis. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo rengiama atsižvelgiant į pagrindinius JTO ir Europos Tarybos dokumentus ir atitinka tarptautinius žmogaus teisių standartus.

Tarptautinės žmogaus teisių teisės atsiradimas

XX a. antrojoje pusėje susiformuoja ir nauja savarankiška tarptautinės teisės sritis – tarptautinė žmogaus teisių teisė. Žmogaus teisės vis labiau tampa tarptautinės teisės objektu, o ne tik valstybės vidaus teisės problema. Tarptautinės žmogaus teisių teisės susikūrimui didelę įtaką padarė 1948 m. gruodžio 10 d. JTO Generalinės Asamblėjos Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos, tapusios pagrindu daugeliui tarptautinių sutarčių ir nacionalinių įstatymų, paskelbimas. Vienos iš

reikšmingiausių JTO tarptautinių sutarčių yra Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (ir jo fakultatyvieji protokolai) bei Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas. Šie paktai buvo priimti 1966 m. (įsigaliojo 1976 m.). Jie kartu su JTO Visuotine žmogaus teisių deklaracija sudaro Tarptautinę žmogaus teisių chartiją. JTO organizacija ir kitos tarptautinės organizacijos yra priėmusios daug reikšmingų daugiašalių tarptautinių sutarčių, reglamentuojančių įvairias žmogaus teisių sritis ir įtvirtinančių žmogaus teisių apsaugos mechanizmus.

Iki šiol pats efektyviausias tarptautinis žmogaus teisių apsaugos mechanizmas buvo nustatytas 1950 m. lapkričio 4 d. Europos Tarybos priimtoje tarptautinėje sutartyje – Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje. Pagrindinis šio mechanizmo elementas – Europos Žmogaus Teisių Teismas, kurio viena iš svarbiausių funkcijų – nagrinėti individualius skundus prieš valstybę ir savo sprendimuose aiškinti Konvencijos nuostatas.

Šiuolaikinėje tarptautinėje teisėje individo padėtis pasikeitė ir dabar joje tiesiogiai įtvirtinamos tam tikros individo teisės, tačiau nereikia pervertinti tarptautinės teisės galimybių tiesiogiai reguliuoti individo teises ir pareigas. Didžiausia individo teisių ir pareigų dalis yra ir bus reguliuojama vidaus teisės normų ir užtikrinama valstybės institucijų, o tarptautinės priemonės ir toliau lieka papildomos.

